

ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԻ ՈՌՈԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ա. Նուրի կլիման եւ վերջին իբրողները
վերաբերմունքը.

Խորհրդային Հայաստանի ներկայ տե-
րիտորիան իւր աշխարհագրական եւ կլի-
մայական դիրքի պատճառով արհեստական
ռուսական անհրաժեշտ կարիքն ունի: Մո-
վերից եւ ովկիանոսներից նա թէ հեռու է
ընկած եւ թէ նրանցից բարձրացող շոգիներ
ի ճանապարհին գտնուող բարձր լեռնա-
շղթաները արգելք են հանդիսանում տա-
րայ բոլոր եղանակներին, յատկապէս ա-
մառայ խիստ շոգերի ժամանակ, երկրի
մակերեսովին կենդանութիւն առող խո-
նառութեանը՝ ցանկալի չափով ներս թա-
փանցելու: Ամառայ սկիզբներին Ագուլիս-
ուում ականատես ենք եղել թէ ինչպէս
նրա անմիջական մերձաւորութեան վրայ
բարձրացող լեռնաշղթան արեւելքից եկող
ամպերի առաջը բռնել են պարսպի պէս,
թէ ինչպէս այդ ամպերը հասնելով ամե-
նաբարձր գագաթներին, ծածկել են սրանց
միջի գիզպագածն տարածութիւնը հաւա-
սարապէս եւ ամբողջ բարձունքներին վիթ-
խարի պարսպների նմանութիւն առել: Ահա
թէ ինչով է բացատրուում Ղափանի խոշոր
անտառների եւ փորթամ բուսականու-
թեան ներկայութիւնը եւ Ագուլիսի ու նրա
հարեան երկրամասերի ամայութիւնը,
մանաւանդ հրբ արհեստական ռուզում եւ
գոյութիւն չունի: Կասպից Մովից բար-
ձրացող ամպերը միշտ չեն կարողանում
մագլցել Ագուլիսի արեւելա-հիւսիսային
բարձրութիւնները եւ անձրեւները թափու-
մ են Ղափանի շրջանում:

Նայն պատկերն է մեզ ներկայանում
պատմական Հայաստանի արեւմուտքում,
Սարաղամովի ընդարձակ անտառները, Օլ-
թիի փորթամ բուսականութիւնը, Ախալ-

ցխայի, Գուռի հովտի աննման կանաչու-
թիւնը առատօրէն ռուզում են Սեւ Մովի
խոնառութիւնից. մինչդեռ հիւսիսից հա-
րաւ ընկնող բարձր լեռնաշղթաները պատ-
նէչ են կանգնած նոյն խոնառութեան ա-
ռաջ ու Ղարսից ու Ղարաբաքայից սկսած
դէպի Հայաստանի հողամասերը, միանգա-
մայն զուրկ են անտառներից եւ փորթամ
արօտներն ու խոտաբայները աճում են զըլ-
խաւորապէս ձմեռայ չափազանց առատ
ձիւների հետեւանքով: Ահա թէ ինչո՞ւ մեր
երկրի կլիման կոնախնեւնային — ցամա-
քային — է կոչուում:

Նման բնական արգելքներ գոյութիւն
ունին նաեւ երկրի հիւսիսում եւ հարաւում:
Քանի որ բնական պայմաններով ծո-
վերի գոլորշիների ընթացքին խանգարող
արգելքներ կան, մեր երկրի մեծագոյն
մասը զրկւած է որոշ չափով նաեւ այդ գո-
լորշիների մթնոլորտը մեղմացնող բարի-
քից: Ամառայ շոգերը մեր երկրում, ոչ
միայն դաշտային մասերում եւ հովիտնե-
րում, այլ մինչեւ իսկ լեռների բարձրունք-
ներում, ցերեկը անտանելի են լինում, նոյն
համեմատութեամբ ձմեռայ սառնամանիք-
ներն են մեր երկրի կենդանական երեսա-
կան աշխարհին դժգոհ եւ անտանելի ծանր
հարուածներ հասցնում: Ահա թէ ինչո՞ւ
Հայաստանը երկրազնդի այն մասերիցն
է, որտեղ կուտարական եւ բնականոն
կենցաղ ստեղծելու համար, պահանջում
է շատ աւելի մեծ էներգիա եւ նախաձեռ-
նութեան ոգի, քան աշխարհիս շատ եւ շատ
բախտաւոր երկրամասերում: Այդ նախա-
ձեռնութեան ոգին ամենից առաջ պիտի
արտայայտուի այն ռուզութեամբ, թէ ինչ
որ բնական եղանակով պատրաստի գոյու-
թիւն չունի անհրաժեշտ չափով, պիտի
ձեռք բերուի տեղուին աշխատանքի եւ խե-

լացի ու նպատակայարմար զործադրած արուեստի միջոցով: Գիտակցող անհատը, համայնքն ու պետությունը պարտավոր են ըմբռնելու տուեալ գրութիւնից բխող մեծագոյն կարիքը և իրենց էներգիան այդ կարիքին իսպառ զննելու:

Հայաստանում ապրող հայ մարդը և նրանից առաջ նոյն երկրում ապրող ժողովուրդներին տաճք ըմբռնել են այդ մեծ կարևորութիւնը, թէ Հայաստանը առանց արհեստական ռոզգման կարող է առ առաւելն ու զլիաւորապէս խաշնարածութեան վայր ծառայել, գորիկ նստակեաց կենսքի քաղաքակրթութիւնից: Հարիւր տարի ցարկան Թուոստաւանը — հիւսիսային հզօր արծիւը — մեր երկրի տէրն ու իշխողն էր բառի ամենազատ մտքով. թէ և կուլտուրական պետութեան հովիտով. հարիւր տարւայ ընթացքում այդ գիւղատուրական պետութիւնը մեր երկրում անցկացրեց միայն երկու ուղղութեամբ շոտեմեր և մի երկաթուղու գիծ, այն ևս պատերազմական և հարեան երկիրներին տիրելու նպատակով: Իսկ ջրարաշխական որ և է ձեռնարկ, բացի այն որ պետականօրէն այդ չի կատարուել. շատ անգամ արգելուած էին նաև մասնաւոր ձեռնարկները: Երկար տարիներ անհետեւանք էին մնում էջմիածնի վանքի դիմումները Ջանգու գետից ջուր հանել Վաղարշապատի բերքատու տարածութիւնները ռոզգելու համար: Այդ իրաւունքը ձեռք բերեց միայն 1912 թ. այն ևս անհատական ազդեցութեան շնորհիւ: Շուշեցի յայտնի բժիշկ Մովսէս Բէկ Աթաբէկեանը ցանկանում էր Ստեփանակերտի մօտ իւր ջրաղացի ջուրը օգտագործել փոքրիկ հիգիոկայանի համար. տարիներ իրաւունքից յետոյ միայն իրաւունք ստացաւ, դարձեալ անհատական կապերի շնորհիւ. այլապէս երկար ժամանակ նրան իրաւունք չէին տալիս: Աւելորդ է օրինակները կուտակել:

Ճարական իշխանութիւնը բաւականացաւ անփոփոխ պահպանելով պարսից տիրապետութեան ժամանակայ ջրային օրէնքները և ստիպելով տեղական ազգաբնակչութեանը, որ պահպանեն հին առուները տարեկան անհրաժեշտ նորոգութիւններով: Միակ փորձը կատարուեց մի քանի իշխանական ևս հարուստ առւանքների

ձեռքով, որ Երասխ գետից ջուր հանելին — Արազգայանի սոռուն — նրա սփերին գտնւող ամայի հողերը ռոզգելու համար, բաժարկամշակման նպատակով: Այն ևս կիսկատար թողնւեց ևս խորհրդային կառավարութիւնը աւարտ հանեց:

Իսկ Դաւենակցական կառավարութիւնը, նրա շինարական գործունէութիւնը արտայայտուեց նրանով, որ Բազումից խոշոր կապիտալիստ Մայիլեան եղբայրներին առատ կոնցեսիոներ տրուեց երկրի հանքային, անառապային և ճանապարհային հարկատուութիւնների ու ձեռնարկների շահագործման համար: Նրոնք Թիֆլիզի Սոլուլակ թաղի իրենց գրասենեակում բազմած, հպարտութեամբ պարծնեում էին, որ իրենց պորֆելը լի է դանակցական կառավարութիւնից ստացւած կոնցեսիոներով: Ոչ միայն այդպէս, էջմիածնի վանքը Ջանգուի առուն շինել վերջացրել էր և ջուրը բերել հասցրել էր վանքի անտառը: Սակայն կարճ ժամանակից յետոյ պարզեց, որ առուի ճանապարհին այդպէս կոչւած հարաւիններ, ստորերկրեայ ճեղքածոներ կան որ կանոււմ են ջուրը: Իսկ որոշ տեղերում աւազի բարձր շերտերը շարունակ փչում են և խանգարում ջրի հոսանքին: Վնասը բերել տուեց մեծ քանակութեամբ ցիմենտ և շինանիւթի, մտանգւած տեղերը վերաշինելու: Դաւնակցական կուսակցութիւնը, իւր զլիաւորոյս ապստամբութեան օրերին, այդ բոլոր պատրաստի նիւթերը խնցքի մանրէ, վերանորոգելու Արաքսի իզդիր տանող կամուրջը, որ իւր իսկ կարգադրութեամբ քանդւած էր: Վերանորոգութիւնը կատարուած էր, որ տանիկ զօրքերը սահմանն անցնեւ և միացած իրենց, ապրւտամբներին հետ, կուռն նորոհաստատ խորհրդային կառավարութեան դէմ:

Բ. Խորհրդային կառավարութեան ձեռնարկները.

Իսկ ի՞նչ ենք տեսնում խորհրդային կառավարութեան հաստատութիւնից յետոյ: Աւելորդ կլինի թելը, թէ մեր երկրի բանւոր-գիւղացիական իշխանութիւնը, ժողովրդի կարիքներին և նրա մեծագոյն շահերին նախանձախնդիր, մէկուկէս տասն

նամակի չնչին ժամանակամիջոցում ինչ հսկայական չափերով է առաջ տարել երկրի կենդանացման գործը յատկապես ուսողման միջոցներով: Առանձին հիացումով եմ մտադրում այն օրերը, երբ նորահաս տատ մատող կառավարութիւնը առաջի հերթին ձեռնարկեց Զանգուի առուի աւարտման գործին: Մեր երկիրը իրենից ներկայացնում էր աւերակներ իջող, սոսկալուկ և մերկ բնակիչներով: Զկար ապահովութիւն, ժողովուրդն ապրում լինելով գաշնակ կառավարութեան վայրագ ձեւերը, երբ արեւ թիւռ հուլայ յետոյ վտանգաւոր էր նոյն իսկ վաղարշապատից Երեւան գնալը, ոչ թէ աւելի նեղու տեղեր: Հենց այդ օրերում Խորհրդային կառավարութիւնը ժողովրդի ծով կարիքների բաւարարման գործն էր առաջ տանում և թէ շինարարական ձեռնարկներին ձեռնամուխ լինում: Հիմա այդ օրերին մեր մատող կառավարութիւնը սկսեց էլ մի անոն առուի շինարարութեանը: Առուի աշխատանքները չէին վերջացել, վրայ հասան մեր երկրի ցրտերը, որից սաստիկ նեղում էին աշխատողները, թէ վերահսկողները: Բայց սկսած գործը չկանգնեցրին և ծրագրուածը ժամանակին աւարտեցին:

Սակայն այդ սկիզբն էր խորը ծրագրերների և մի տեսակ կարկատան որդէն նախապէս կատարւած կիսկատար գործի: Ինչ խօսք որ Հայաստանի բոլոր գիտակ քաղաքացիներին յիշողութեան մէջ տանար թրամ է Երջրանցի մեծագոյն ձեռնարկը, որի չափով ձեռնարկ մեր հնագոյն պատմութեան ամբողջ ընթացքում, բացի Ուրարտացիներից, ոչ մի իշխող չի կատարել, ոչ հին Հայերը, ոչ Պարսիկները, ոչ Հռոմէացիներն, Արաբները ևն.: Երբ շրանցի աշխատանքները վերջացել էին և տեղի էր ունենում նրա բացման մեծագոյն հանդէսը, Բաղամթիւ հրերի մէջ էր հռչակաւոր Ֆրիտոֆ Նանսենը, որ Ազգերի Լիգայի կողմից, մի յանձնատուրի գլուխ անցած, հկր էր Հայաստանի երբ թէ այդ Լիգայի կողմից մեր երկրին օգնութիւն հասցնելու: Այդ լուս մարդը, իր կամքից և ցանկութիւնից անկախ, մեր երկրի համար ոչինչ ունել չկարողացաւ, բայց իրիկ յիշատակ իւր ճանապարհորդութեան գրեց մի գիրք — Արեւելիս

խաբուած ժողովուրդ — ունեւով, գերմաներէն, անգղիերէն և Ֆրանսերէն լեզուներով հրատարակւած, որի մէջ համակրութեան մեծ և խրախուսանքի էջեր է ներդրում Հայաստանի երկրասարդ կառավարութեանը և Երբ շրանցի գործը արգարացի կերպով ներկայացնում է իբրեւ կենդանի կոթող և հաստատուն զբաւական երկիրը լաւագոյնս կառավարելու:

Պ. ԵՐԲ ԵՆ ԻՐՆԱԿԱ Ե ԱԿԱԼ ՈՐՈՐՈՐԸ
մեր երկրում:

Բոլոր ազգերի հնագոյն պատմութիւնը սկսւում է առասպելներով: Առասպելներին և կրօնական պաշտամունքի կերպարանքով են ժողովուրդների մէջ պահպանւում հանրօգուտ ստեղծագործութիւնների յիշատակները: Մեր երկրի մէջ ջրի ուղղամամ երկիրը շինանելու աշխատանքները ժողովրդի յիշողութեան մէջ սկսւել են անյիշատակ ժամանակներից և պահել ժողովրդական հեքիաթների ձեւով, վերապենքի պաշտամունքով և աստուածաշնչի անապելով: Մեր հեքիաթների մէջ սովորական են ջրերը կլանող և ցամաքեցրնող հրէշների պատմութիւնները, որոնցից աղաւաւում են մարդկային, յատկապէս կոյս աղջկաների զոհաբերութեամբ(*): Զրերի պաշտաման կուլտը յայտնի դարձաւ, երբ Պրոֆեսոր Մալը Գառնիի գաւառում գտաւ վիթխարի քարերի վրայ փորագրւած վիշապներ, որ իրենց օձային կերպարանքով, ոլորտներով հոսող առուների ջրերն են յիշեցնում: Իսկ Բերդիայի առասպելը աւելի բան է տալիս: Նախ այդ առասպելով նորաստեղծ առաջի մարդն ու կինը Հայաստանի բարձունքներից բղիթով չորս գետերի ակունքների սկզբում տնկած պարսեգում են բնակութիւն ստանում: Մինչև օրս անկորուստ պահւած է Բարձր Հայքում, Եփրատ գետի ակունքներում, Բարդուս անունը, որ ըստ ամենայնի յիշեցնում է Աստուածաշնչի պարսեգը:

Սակայն աւելի հետաքրքիր և նշանակալից է Զրհեղելի աւանդութիւնը, որ պահւած է ոչ միայն Աստուածաշնչի մէջ, այլ շատ

(*) Տե՛ս «Բրուս Կուս» Ազգ. Հանդէս, 1912, XXII 149-172:

աւելի հին բաբելոնական գրականութեան մէջ, համարեա թէ բառացի եւ նոյնանման, Բաբելոնիայի ազգային մեծ հերոսն էր Գիլգամեշը. Ն. Ք. 2768 թականից սկսած թագաւորող Նարամ-Սինի ժամանակակիցը: Պեղումները շնորհիւ գտնւած են տղիւսների վրայ սեպագծե գրութեամբ Գիլգամէշին ներշնչած պոէմիայի հատուածներ, որի մասն է կազմում Ուսնապիլե-սիմի պատմութիւնը, որ Բաբելոնիայի Նոյ է: Ինչպէս Նոյ, սա եւ նախապէս աստուածներից տեղեկանում է, որ տեղի է ունենալու ընդհանուր ջրհեղեղ եւ որից ազատւելու համար տապան պիտի շինի: Իրայիններիով է ամեն անասն կենդանիներիով մէջն պիտի ապաստան գտնի, մահւանից փրկւելու համար: Այդպէս էլ նա անում է, ինչպէս Նոյ՝ եւ ջրերը պակասած ժամանակը իւր տապանով կայան է գտնում Տիգրիսի և Փոքր-Ջոր գետերի մէջտեղում գտնւող Նիաֆի լեռան վրայ, ինչպէս Նոյ՝ Արարատ լեռան վրայ: Նոյը տապանից զօրւա գալով Արարատի փէշերին բնակութիւն է հաստատում եւ խաղողի առաջին այգին տնկում: Ահա թէ երբ է Հայաստանում սկսել երկրի մշակութիւնը: Երկրագործութիւնը եւ նրա հետ անհրաժեշտապէս կապւած ոռոգման աշխատանքը:

1913 թ. գերմանական եւ զոյցարական մի արշաւախումբ, 40 հոգուց բաղկացած, որին միացանք մենք, բարձրացաւ Արարատը, մի մասը մինչեւ գագաթը: Ծանապահորդների միւս մասը, այսպէս կոչւած Ալպեան կլուրի Ընկերութեան անդամներ, իսկապէս գերմանական օֆիցերներ էին, որ մեծ պատերազմի նախօրեակին եկել էին, Արարատ բարձրանալու պատրուակով, ուսումնական սահմանները ուսումնասիրելու: Միայն թէ 40 հոգու մէջ կային իսկական ալպինիստներ եւ Բեռլինի բոտանիկական պարտէզի դիրեկտոր, յայտնի մասնագէտ բուսաբան Կեօլքերը: Ու առ տեղումն կատարած իւր ծանօթութեան հիման վրայ մեզ այն կարծիքը յայտնեց, թէ համանական Արարատի փէշերը հնագոյն ժամանակներից ոռոգման անոցներ ունէին եւ լաւ մշակւած էին, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ցորեն բուսնում է այնպիսի բարձրութեան

վրայ, որ ուրիշ երկրամասերում, նոյն զօտրում, սովորական չէ եւ չի հանդիպում: Ուրարտեան սեպագծե արձանագրութիւններից մէկը գտնւել է Արարատի փէշերին, այժմ աւերակ Դաշքուռուն գիւղի մօտ: Արձանագրութիւնը փորագրել է աւելի Վանից հիւսիս արշտուող Մենուաս թագաւորը, այժմ Շամիրամ-սուրի անունով յայտնի առուի հեղինակը: Հաւանական է ենթադրել, որ նա իւր տիրապետութեան նոյն վայրում է, քան իւր երկրում, ջրային աշխատանքներ է կատարել, բայց բիրիկական եւ բաբելոնական աստուպելը շատ աւելի հին է քան Մենուասի ժամանակը: Միայն մանրամասն հետախուզութիւնները կարող են պարզել գերմանական պրոֆեսորի ենթադրութիւնը, Մենուասի հնարուոր ձեռնարկը եւ աստուպելի կապը:

Դ. ՌԵՏԵՂԻԳ Ե ԱԿԻԳԵՆ ԱՌԵՂ ՄԵՐ ԵՐԿԻՐԻ
հնագոյն կուլթուրան.

Տասն եւ ութերորդ դարից սկսած եւրոպական ազգերը, Ֆրանսացիք, Անգղիացիք, Գերմանացիք, վերջերս աւելի մեծ չափով Ամերիկացիք, իրենց լաւագոյն գիտնականների աշխատանքներով ուսումնասիրում են մարդկութեան քաղաքակրթութեան ծագման եւ սկզբնաւորութեան վայրերը, երկրի երեսին կանգուն, աւերակ կամ կիսաւերակ դրութեամբ եղած յիշատակարանները. կարգում եւ բացատրում են ծանօթ եւ միանգամայն անծանօթ կամ մոռացւած գրերն ու արձանագրութիւնները. սակայն զրանով եւս չբաւականալով, հսկայական ծախք եւ աշխատանք է կատարւել եւ կատարւում է գետնի տակ երկար դարերի կուտակւած հաստ հողաշերտերով ծածկւած եւ յաճախ մեծ, աներեւոյթ բնական, բլուրների կիրաւարանքով, պահւած հին քաղաքների, գերեզմանների, առանձին յիշատակարանների եւայլն աւերակներ՝ պեղումների միջոցով բաց անել եւ զբանջ օգնութեամբ մարդկութեան անցած կուլտուրայի մասին հաստատուն փաստեր ձեռք բերել: Շնորհիւ այդ պեղումների եւ այլ եղանակով բացացւած գրաւոր եւ նյութական անհատնում յիշատակարանների, բոլորովին մտ-

ապշւած եւ կամ հազիւ ծոնօթ ժողովուրդ-
ների պատմութիւնը, գրականութիւնը,
կրօնը, օրէնքները, արհեստն ու գեղար-
ուեստը, գիրկատնտեսական, առողջապա-
հական, ընտանեկան եւ բազմաթիւ այլ ի-
րական փաստեր ներկայումս ամէն մի հե-
տաքերբոյ ահապա համար ուսումնասի-
րելու եւ ծանօթանալու առարկաներ են
գարծել:

Թէ ինչ առաջնակարգ նշանակութիւն
ունին նման աշխատանքները նաեւ մեր
երկրի նկատմամբ. յիշենք պրոֆեսոր ա-
կադեմիկոս Մառի վերին հսկողութեամբ
կատարած պեղումները: Երբ վերջի պա-
տերազմի ժամանակ ռուսաց զօրքը կարճ
ժամանակով տիրապետեց պատմական Վան
քաղաքին, Ակադեմիկոսը կազմակերպեց
հնագիտութեան հետախուզող մի յանձնա-
խումբ եւ Վանում պեղումներ կատարելու
գործը յանձնեց իր աշակերտ Օրբելուն:
Սա բերդաքաղաքի ժայռի մի պատուածք,
որ հողակայտով թաղւած էր, սկսեց պեղել
եւ գտաւ գլուխը կտրած ուրարտեան մի
կոթող (stele) մեծ քառակուսի պատուան-
դանի մէջ մարտարած: Կոթողը եւ պատ-
ուանդանը ծածկւած էին սեպտաէ ընդար-
ձակ արձանագրութեամբ: Վանի մինչ այդ
յայտնի մեծ արձանագրութիւնն է Խորխուրի
կամ Մեհեբրի դռան բնական ժայռի վրայ
դրածը. Օրբելու գտածն ունի 263 տող.
Խորխուրի 398: Նորագիւտ արձանագրու-
թեամբ Ուրարտեան պատմութեան ամենա-
հետաքրքիր հատուածն է փորագրւած. երբ
այդ պետութիւնը Ասորեստանի դէմ յայտն
պատերազմներով ընդարձակել էր իւր իշ-
խանութեան սահմանները եւ աշխարհակա-
լական մեծ պետութեան դրութեան հասել:

Յոյն պատմահայր Հերոդոտի պատ-
մութիւնից արդէն ծոնօթ էին հնագոյն
ազգերի, Եգիպտացիների, Ասորա-Բաբել-
լոնիայի, Պարսիկների, Սիկեթացիների
պատմական անցեալից բնական ամփոփ
տեղեկութիւններ, իսկ այնուհետեւ մինչեւ
ներկան արդէն գոյութիւն ունին շատ հա-
րուստ եւ անընդհատ պատմական գրւածք-
ներ: Սակայն նորագոյն վերոյիշեալ ու-
սումնասիրութիւնները եկել են ճշգրելու,
լրացնելու եւ հարստացնելու մարդկութեան
քաղաքակրթութեան անցեալի պատկերը:
Այժմ մենք գիտենք, թէ եւրոպական կո-

ւած քաղաքակրթութիւնը ինչ հանգրւան-
ներ է ունեցել եւ ինչ եղանակաւ է կա-
տարելագործել: Այդ ուսումնասիրութիւն-
ները պարզել են որ համարեա թէ միա-
ժամանակ, Դրիստոսից մօտ 4000 տարի
առաջ Նեղոսի եւ Տիգրիս ու Եփրատ գե-
տերի հովիտներումն է ծագում առել մեր
քաղաքակրթութեան արշալոյսը:

Եգիպտացիները հիւսիսային Աֆրիկա-
յում եւ Սումերացիք ու Ակկադիներ կոչւած
ժողովուրդները Փոքր Ասիայի արեւելքում
խոշոր գետերի բուսցած ճոխ բուսական-
նութիւնից օգտւելով, թողնելով որսորդա-
կան եւ խաշնարածական աստանդական
կենցաղը, նստակեաց են դառնում, սովո-
րում երկրի մշակել եւ երկրագործական
արտադրութեամբ իրենց կեանքն ապա-
հովել: Բնութիւնն ինքն է նախնական
մարդուն քաղաքակրթութեան առաջին
քայլերն անելու ճանապարհը ցոյց տալիս:
Ամէն տարի, աշնան արեւադարձին, Նե-
ղոս գետի հարաւում բարձր լեռների եւ
լճերի շրջանում, տեղատարափ անձրեւնե-
րի հետեւնեով, մեծ քանակութեամբ ջրեր
են գոյանում եւ երկրագնդի ամեներկար
Նեղոս գետի հունով թափւում են Միջեր-
կրական Մովը, հեղեղի տակ առնելով մի
բարակ երկար շերտի ձգւած դաշտեր, գե-
տերի երկու կողմում: Դադարում են ան-
ձրեւները, նագած ջրերը նորից տեղաու-
րւում են գետի բնական հունի մէջ. իսկ
խոնաւութեամբ մանաւանդ ջրային տիգ-
մով ծածկւած դաշտերը, տորպիկ արեւի
տաք ճառագայթների ազդեցութեամբ,
ծածկւում են փարթամ բուսականու-
թեամբ: Նոյն երեւոյթը տեղի է ունենում
Եփրատ եւ Տիգրիս գետերի ընդարձակ հով-
տում, երբ զարնան արեւադարձին սկսում
են հալել պատմական Հայաստանի բար-
ձունքների հաստ ձիւղ շերտերը, որոնե-
ղից սկիզբն են առնում այդ գետերը եւ
լանալով այդ մասերի պարարտ սեւեռքը,
տանում ծածկում եւ հարստացնում են
Միջագետքի ընդարձակ դաշտերը եւ արա-
զահաս եւ ճոխ բուսականութեան յարմա-
րութիւն ստեղծում:

Այդ երկու երկրամասերում բնակու-
թիւն հաստատած ժողովուրդները, որոշ
չափով միմեանցից անկախ, հիմք են դը-
նում մարդկութեան քաղաքակրթութեա-

նը, ստեղծելով պետական կազմ, ժողովուրդների համակցություն օրէնքներ, արուեստներ և զեղարուեստ, մասնաւոր ճարտարապետութիւն և քանդակագործութիւն. ստեղծում են կրօնական բազմապիսի ըմբռնումներ, և մեծապէս զարգացնում գիւղատնտեսութիւնը, ռուգման բաւական բարդ սիստեմով: Իսկ ամենից զլիաւորը՝ զրհրի զիւտն են անում և սովորում բնութեան մէջ եղող հանքերը մշակել և օգտակար դարձնել:

Դարեր տեղով, զանգաղ բայց հաստատուն առաջ ընթացող քաղաքակրթութիւնը, իշխեալ երկու վայրերում չի պարփակոււմ, որովհետեւ մի կողմից մթերքները փոխանակութեան անհրաժեշտութիւնը սկիզբն է դնում հարեան ժողովուրդների հետ վաճառականական կապեր ստեղծելու, միւս կողմից ուրիշի աշխատանքին տիրանալու կամ ուրիշներին իրեն բռնութեամբ ծառայեցնելու ցանկութիւնը, փոխադարձ յարաբերութիւնների և պատերազմի աղբիւր ծառայելով, ժողովուրդներին չփան մէջ են դնում և միմեանցից սովորում են ինչ որ անյայտ էր:

Այդ եղանակով նոր ժողովուրդներ քաղաքակրթութեան մասնակից դառնալով, իրեւ աւելի թարմ և խիզախ դառնալով, տիրանում են ներքի ուսմանը և պատերազմներում նրանց յաղթելով, տիրանում նրանց երկիրներին և նոր աշխարհակալ պետութիւն կազմում:

Մօտ 1500 թուականին եփրատ գետի ափին հիմնւած Բաբելոնիա մայրաքաղաքին տիրանում է Ասորեստանի ժողովուրդը, որի նինուէ մայրաքաղաքը գտնւում էր նոյն Միջագետքի աւելի հիւսիսային մասում, կառուցւած Տիգրիս գետի ափին: Մօտ հազար տարի է տեւում այդ աշխարհակալ նոր պետութիւնը, արիւնեան ունենալով իրենցից աւելի հիւսիս արեւմուտք գտնւած ժողովուրդներին, նաև Ուրարտացիներին:

Ներկայական քաղաքակրթութիւնը ևս պարփակւած չ'միայն ներքին ափերում. վաճառականութիւնն ու տրապետութեան արշաւանքները նրանց ուղղեցին դէպի ասիական երկիրները. Պաղեստինի վրայով դէպի Սիրիա և դէպի Փոքր-Ասիա, և հետագայում նոյն Փոքր-Ասիան հանդէս բե-

րաւ ներկայատուի տիրող Հիւքսոս ժողովուրդները և Ներկայտուի ամինամեծ արշաւան Հեթիտական ժողովուրդին, մօտաւորապէս նոյն ժամանակներում, երբ Ասորեստանցիք սկսեցին իրենց տրապետական արշաւանքներն ընդդէմ Բաբելոնիայի:

Հեթիտներն ու Ուրարտացիք, որ իւրենք իրենց ճաղեր են կոչում, հին պատմական գրականութեան մէջ հազիւ են յիշատակւած, առանց կարեոր մտնրամասնութիւնների, մինչդեռ հրկուսն էլ ընդհանուր պատմութեան և մասնաւորապէս մեր երկրի անցեալի համար առաջնակարգ նշանակութիւն ունին: Նրանց թողած յիշատակարանները հուրպական ուսումնասիրութեամբ յայտնաբերեցին. նրանց մեզ ժառանգութիւն թողած հիերոգլիֆանման և սկզբած արձանագրութիւններն ու գրւածքները նորագոյն հետախուզումների շնորհիւ են մատչելի դարձել և այդ երկու մեծ պատմական ժողովուրդների անցեալը մեր առաջ պարզել: Եւ որովհետեւ երկու ժողովուրդներն էլ հնում մրցակից են եղել Ներկայտանքներին և Ասորեստանցիներին՝ սրանց յիշատակարաններում ևս բաւական հարուստ տեղեկութիւններ կան որ գալիս են լրացնելու տեղական հարուստ աղբիւրների թերիները:

Հեթիտական իշխանութիւնը աւելի հին է ուրարտականից. նրանց բնակավայրն էր Փոքր-Ասիան՝ Հայաստանի արեւմուտքում Հալլիս գետի և նրա մերձակայ երկրամասերում. գլխաւոր մայրաքաղաքն էր Հասեի, ներկայումս Բողազկոյ որտեղ պեղումների միջոցաւ ի յայտ են բերւած նրանց ստեղծագործութեան կարեոր մնացորդները, անշուշտ հզօրագուհից աղւաւած. նրանք ստեղծել են իրենց գրերը և որ ընդհանուր քաղաքակրթութեան համար ամենաբնականն է, նրանց է վերագրւում երկաթի մշակութիւնը՝ մի քանի գիտնականների կարծիքով:

Ը. դարում Ասորեստանցիների թրծած աղբիւրների պատմական արձանագրութեամբ, սեպական գրերով անձնագրւած է որ 1115-1110 թ. թագաւորում էր Թեգլաթ Պալասար առաջինը: Սա էր որ արշաւելով դէպի հիւսիս, մտնում է Հայաստան. աՄի երկիր որ խիտ անտառներով էր ծածկւած և զորտեղ իրենից առաջ ոչ

մի թագաւոր չէր մտել: Կործանում է կուրիէ և Հարիւս երկիրները, տեղական աստուածներին գերի վերցնում, նսւե քը- նակիչներին, յափշտակում նրանց ստա- ցածքը, իսկ գիւղերը հրդեհում, ապա մտնում է Նայիրի երկիրը, կռի մտնում 23 փոքր թագաւորների հետ, ջարդում բոլորին և հալածում մինչև Վսն քաղաքը և ապա ստիպում իրեն հարկատու դառ- նալ: Իսկ նախաքրիստոսեան ութերորդ դարից նոյն Ասորեստանցիներին մօտ ա- ուջին անգամ յիշում են Ուրարտացիներ:

Թիւհալ դարից սկսած երկու ժողովուրդ- ները, Ասորեստանցիք և Ուրարտացիք, փոխադարձ յաջողութիւններով, միմեանց դէմ շարունակում են պատերազմները, մինչև նախաքրիստոնէական վեցերորդ դարը, երբ արեւմուտքից Ուրարտացիների երկիրը ներս են խուժում և վերջնակա- նապէս հաղթատոււմ Արմէններ-Հայերը, և մեր երկրին տալիս են իրենց անունը:

Էջմիածին

(1)

Ապա պատմական ասպարէզ է մտնում պարսկական նոր թարմ և պատերազմա- սէր ժողովուրդը և տիրապետում Բաքե- լոնիային, Ասորեստանին, Ուրարտացինե- րի ու Հեթանոսների երկիրներին, մինչև Եգիպտոս, մինչև Հնդկաստան, մի խօս- քով ժամանակաւ ծանօթ քաղաքակիրթ բոլոր երկրներին:

Պարսիկ Դարեհ Աքեմենեան թագա-ւորի Բեհիստունի բնական բարձր ժայռի վրայ փորագրւած սեպածե արձանագրու- թեան մէջ առաջին անգամ պատահում ենք Արմենիա անւանը: Ասել է վեցերորդ դա- րից, նախաքրիստոնէական, Հեթանոսների և օրանցից ուշ եկող Ուրարտացիների ախ- րապետութիւններին տէր էին դարձել Ար- մէնները, նոր ժողովուրդ, և ոչ պարսիկ թագաւորը և ոչ էլ նրանից յետոյ հինգե- րորդ դարու յոյն պատմագիր Հերոդոտը, նախկին տիրողներին չեն ճանաչում, այլ Արմէններին:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊՍԿ.

(Շարունակելի)

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺ

ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ա.

ԺԷ. ԴԱՐՈՒՆ ՍԿԻՋԲԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՆԻ ՕՏԱՐ ՔԱՐՈՋԻՉՆԵՐ

Ուրբինեանց հարստութեան շրջանին՝ ազգին մէջ առաջին անգամ կը ծագէր կրօնական երկպառակութիւն մը, արեւ- մուտքէն եկած քարոզիչներու պատճառով: Յաջորդ դարերու քաղաքական պա- տահարները այնքան աննպաստ դասաւոր- ուած էին որ Հռոմ երբեք մոռցաւ Արե-ւելքը կամ չկրցաւ անով զբաղիլ:

Օտար քարոզութիւններու հակազդե-լու ճիգերն ալ նոյն համեմատութեամբ տը-կարացան Հայ եկեղեցիին մէջ:

ԺԶ. դարուն վերջերը սակայն կացու-թիւնը փոխուեցաւ:

Հռոմ դարձաւ ուշադրութիւն դար-ձուց արեւելեան ժողովուրդներու վրայ:

Գրիգոր ԺԳ. պապը (1572-1585), Յի-սուսեանց բարեկամը եւ պաշտպանը, որ Տրիտենտեան ժողովին մասնակցող եկեղե-ցականներէն մէկն էր, երբ Կաթոլիկ եկե-ղեցւոյ պետը դարձաւ, ուղեց կէտ առ կէտ գործարել այդ ժողովին արշուժները: Իր գլխաւոր մտահոգութիւնն էր, միջոցներ գտնել վերստին Հռոմի հնազանդեցնելու լուսերի վերանորոգութեան հետեւանօք անկէ բաժնուածները: Սակայն քաղաքա-կանութիւնը տկարանալու տե՛ է միտում